

УДК 811.16'161*163*367

А. П. Загнітко, Н. Г. Загнітко

СЕМАНТИЧНІ РОЛІ В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ: ІЄРАРХІЯ АГЕНСА, ОБ'ЄКТА, ІНСТРУМЕНТА

Загнітко А. А., Загнітко Н. Г. Семантичні ролі в слов'янському простому реченні : ієрархія агенса, об'єкта, інструмента.

У статті опрацьовано проблему ієрархії семантичних ролей у внутрішньому просторі слов'янського речення з послідовним диференціюванням агенса, об'єкта, інструмента. Вперше встановлено основні різновиди агенса у внутрішньореченневому просторі з опертям на розмежування предикатності й непередикатності й типології валентних класів, через послідовне узагальнення сучасних концепцій тлумачення агенса виявлено основні диференційні ознаки агенса та їхню реалізацію в конкретних реченневих утвореннях.

Ключові слова: предикатний знак, непередикатний знак, семантична роль, агенс,

об'єкт, інструмент.

Загнітко А. А., Загнітко Н. Г. Семантические роли в славянском простом предложении: иерархия агенса, объекта, инструмента

В статье разработано проблему иерархии семантических ролей во внутреннем пространстве славянского предложения с последовательной дифференциацией агенса, объекта, инструмента. Впервые установлено главные разновидности агенса во внутрипредложенческом пространстве с учетом разграничения предикатности и непредикатности и типологии валентных классов, через последовательное обобщение современных концепций толкования агенса обнаружены главные дифференциальные признаки агенса и их реализацию в конкретных речевых образованиях.

Ключевые слова: предикатный знак, непредикатный знак, семантическая роль, агенс, объект, инструмент.

Zahnitko A. P., Zahnitko N. H. Semantic roles in the Slavic simple sentence : the hierarchy of the agens, object, instrument.

The paper discloses the problem of the semantic roles hierarchy in the Slavic sentence inner structure with the subsequent differentiation of agent, object and instrument. The main types of agent in the inner sentence structure based on the differentiation of the predicate and non-predicate character and the typology of the valent classes have been stated for the first time; the latter has been done through the subsequent generalization of the modern concepts of agent definitions and the main differential agent features and their realization in the definite sentence structures have been defined.

Key words: predicate sign, non-predicate sign, semantic role, agent, object, instrument.

Семантичні ролі в сучасному слов'янському простому реченні визначають і кваліфікують, класифікують та ієрархізують по-різному. Одні лінгвісти основним критерієм тлумачення семантичних ролей вважають тотожність семантичної ролі її синтаксичному вираженню (Ч. Філлмор [13, с. 369–495; 14, с. 496–530]), у поглядах інших – переважне послаблення тези «один аргумент – одна семантична роль», що зумовлює пошук тих чи тих семантичних змін у лексичному значенні дієслова: в різних вимірах дієслівної лексики наявний власний інвентар семантичних ролей (Р. Джекендорф [18, с. 56–87, 101–156; 19, с. 95–187; 20, с. 42–56]), ще для інших дослідників – основним є семантичне прогнозування ролей, а синтаксичне повністю підпорядковане йому [15, с. 32–45; 16, с. 99–142; 21, с. 55–92]. До цього треба додати також один із активно опрацьовуваних напрямів, що пов'язаний з універсальною гіпотезою про проектування аргументів [21 с. 126–170], за якою значення клаузи прогнозує граматичні відношення кожної її іменної групи. Для лінгвоукраїністики знаковим постало диференціювання семантичних ролей з опертям на розмежування

непредикатних і предикатних знаків і витлумачення в межах перших особливого статусу категорії субстанційності, що внутрішньо в семантико-синтаксичній теорії охоплює кілька основних виявів: суб'єкт, об'єкт, адресат, інструмент, локатив із його внутрішнім членуванням на вихідний та кінцевий локативи [2, с. 5–24]. У кінці ХХ століття теоретичне підґрунтя набула прагматична ієрархія семантичних ролей [21, с. 126–170] як різновид їхнього тематичного ієрархізування, що відбиває ступінь топікальності аргументів (*inherent topicality of arguments*). У межах цього підходу лівобічний аргумент має найважливішу прагматичну значущість – семантичні ролі агенса, датива, правобічні аргументи є рангово нижчими, оскільки їм не властива висока топікальність – семантичні ролі інструмента, локатива, пор.: (1) *Мату сумувала за усім втраченим* (А. Яна) ↔ (2) *Матері сумно за усім втраченим*.

Кожна з теорій не лише обґрунтовує систему семантичних ролей, а й постулює їхній статус та прагне простежити закономірності їхньої варіативності у внутрішньореченевій структурі. За усього розмаїття різних підходів і кваліфікацій семантичних ролей досі залишається нерозкритим питання ієрархії агенса, об'єкта й інструмента та особливостей співвідношення у просторі слов'янського простого речення, що й зумовлює актуальність дослідження.

Метою розгляду є встановлення типології суб'єктно-об'єктно-інструментальних відношень та розкриття ієрархії агенса, об'єкта й інструмента у просторі слов'янського речення, що мотивує необхідність вирішення актуальних питань: 1) аналіз теоретико-поняттєвого обсягу суб'єктних, об'єктних та інструментальних синтаксем; 2) установлення особливостей суб'єктно-об'єктно-інструментальних відношень у внутрішньореченевому просторі; 3) визначення ієрархії суб'єкта-агенса, об'єкта, інструмента із розкриттям особливостей їхнього співвідношення із формально-синтаксичними позиціями; 4) з'ясування особливостей ієрархії аргументів – семантичних ролей з урахуванням їхньої експлікації/імплікації, тенденцій інкорпорування та елімінування. Теоретичне значення наукового студювання мотивовано функційно-семантичним обґрунтуванням ієрархії аргументів у внутрішньореченевому просторі, закономірностей співвідношення семантичних ролей у тріаді «агент ↔ об'єкт ↔ інструмент», а наукова новизна визначується тлумаченням поняття аргумента в його корелюванні з семантичним класом власне-предикатних знаків, поглядом мовця на висвітлюваний стан речей. Практичне спрямування дослідження має опертям отримані результати, що знайдуть застосування в магістерських курсах вищої школи з актуальних питань

сучасної лінгвістики, а також в опрацюванні спеціальних курсів з граматичних теорій, проблем семантичного синтаксису.

З'ясування статусу аргумента у внутрішньореченневому просторі в будь-якій узагальнено граматичній, семантико-граматичній, прагматико-граматичній чи іншій теорії ґрунтовано на визначальному постулаті сучасного семантико-синтаксичного, власне-семантичного, логічного, аналогового чи іншого підходу в синтаксисі – розмежуванні непередикатних і передикатних знаків. Особливістю перших є їхній предметний характер, тобто потенційна здатність, з одного боку, мати необмежену кількість характеристикаторів, кваліфікаторів (*земля* → темпоральний (*весняна / літня / осіння // вранішня / вечірня*); → результативно-дійовий (*заборонована / зорана / переорана / скопана; полита / спечена*); → кваліфікаційно-характеризувальний (*глиниста / піщана / чорна*) та інші атрибути), а з іншого боку, – позначати субстанцію в широкому сенсі слова. Кваліфікатори непередикатних знаків легко транспонуються в синтаксичні, набуваючи відповідної функції, що послідовно відображувалося в словникарській практиці [5, с. 3–10; 6, с. 3–12; 7, с. 4–11], де їх розглядають у словникових статтях з ремаркою ‘у знач. пред.’: *абсурдно, аморально, аналогічно, анормально* (≈ 600 реалізацій). Непредикатні слова позначають субстанції, що мають природне походження: *вітер, град, дощ, злива, сніг; блискавка, грім*; рос. *ветер, град, дождь, ливень, снег; молния, гром*; серб. *ветар, град, киша, пљусак, снег; муња, грмљевина* – назви явищ природи; *бук, верба, дуб, калина, клен, гілка, корінь, лист, стовбур*; рос. *бук, верба, дуб, калина, клен, ветка, корень, лист, ствол*; серб. *буква, врба, хрост, худика, јавор, грана, корен, лист, стабло* – найменування дерев, кущів та їхніх частин; *зоря, місяць, сонце*; рос. *заря, луна, сонце*; серб. *звезда, месец, сунце* – назви небесних тіл; *баба, батько, дід, мати, свекор*; рос. *баба, отец, дед, мать, свекр*; серб. *баба, отац, деда, мајка, свекар* – найменування осіб за родинністю і свояцтвом; або ж створені людиною – назви різноманітних артефактів: а) предметів посуду: *гличик, горня, дзбан, миска, тарілка*; рос. *кувшин, горшочек, миска, тарелка*; серб. *бокал, шоља, ђуп, чинија, танир*; б) їжі та напоїв: *бориц, кефір, паляниця, сир, сік, суп*; рос. *бориц, кефир, каравай, сыр, суп*; серб. *боришч, кефир, погача, сир, сок, супа*; в) меблів та їхніх частин: *диван, ліжко, стіл, стілець, шафа*; рос. *диван, кровать, стол, стул, икаф*; серб. *тросед, кревет, сто, столица, ормар*; г) військової техніки та її частин: *гармата, танк, трак*; рос. *пушка, танк, трак*; серб. *пушка, тенк, чланак* і т. ін.

Непередикатним знакам протиставлені передикатні, особливістю яких є позначення ознаки в широкому сенсі слова. З-поміж передикатних знаків

ядро становлять дієслівні, що спеціалізовані на вираженні формально-граматичної категорії предикативності: (3) *Леся любила природу; Людина тіснить природу*; (4) *Хлопець косить траву*. Предикатність корелює з предикацією – актуалізованим співвідношенням із позначуваним станом речей [4, с. 98–156]. У своїй сукупності предикатні знаки диференційовані на власне-предикатні та невластне-предикатні. Перші охоплюють увесь загал носіїв активної валентності, особливістю ж других є притаманна для них регулярна інтенційність із непередикатними знаками та потенційне переміщення в синтаксично неспеціалізовану позицію, пор.: (5) *Ти на Голгофі вже Месія, А на руках іще дитя* (Л. Костенко); (6) *Київляни тоді сповнилось дванадцять років* (Ю. Мушкетик); (7) *Убитих ... було в селі сім; поранених – одинадцять* (Ю. Смолич); (8) *В таборі було тихо* (М. Вінграновський); (9) *В хаті стало тихо* (У. Самчук).

Семантичні ролі та їхня ієрархія мають загальносистемний вимір, оскільки в кожній мові ієрархічно вершинною є роль суб'єкта-агенса як ініціатора певної дії, пор., наприклад, семантичні групи дієслів активної дії: а) семантична група зі значенням творення (руйнування), певних видів діяльності: *боронувати, бурити, виготовляти, доїти, жати, клепати, косити, кроїти, кувати, ламати, майструвати, малювати, міряти, орати, скородити*; рос. *бороновать, бурить, изготавливать, доить, жать, клепать, косить, кроить, ковать, ломать, мастерить, рисовать, мерять, пахать, скородить*; серб. *дрљати, бушити, производити, музати, жети, ковати, косити, кројити, ковати, ломити, мајсторисати, сликати, мерити, орати, дрљати*, напр.: (10) *Недоцільно боронувати озимі посіви дуже рано* (з наук. літ.); (11) *Там, де немає балок і ярів, бурять свердловини, щоб використати на службу врожаєві і підземні води* (з наук. літ.); (12) *Микола з Ігорем навощували папір, виготовляли мішені* (В. Кучер); рос. (13) *А в тот день было известно точно, что приезжает вечером комполка, и Арман отобрал бороновать уже засыпанную полосу* (О. Павлов); (14) *Следуя рекомендациям Губкина, начали бурить на восточном склоне Урала, у реки Северная Сосьва* (А. Осадчий); (15) *Обычай изготавливать рождественские пирамиды появился, по-видимому, в Саксонии* (з газ.); серб. *После орања нива се дрља; Мајстор је дошао да избуши бунар*.

Цікавим є те, що у слов'янських мовах існують ідентичні за кількістю та якістю семантичних ролей аргументні класи дієслів [8, с. 21–28]. Така ідентичність охоплює, наприклад, дієслова фізичного впливу (*пиляти, різати, рубати* (≈ 115 лексем); рос. *пилят, резать, рубать* (≈ 92 дієслова); серб. *тестерисати, сећи, сећи* (≈ 74), дієслова сприйняття (*бачити,*

відчувати, чути (≈ 52); рос. *видеть, чувствовать, слышать* (≈ 49); серб. *видети, осећати, чути* (≈ 51), дієслова способу мовлення (*бурмотіти / бурмотати, кричати, шепотіти* (≈ 115)); рос. *бормотать, кричатъ, шептать* (≈ 99); серб. *мрмљати, викаати, шапутати* (≈ 94), що в лівобічній аргументній позиції прогнозують агенса відповідної семантики: агенс фізичного впливу, агенс сприйняття, агенс способу продукування мовлення, а в правобічному полі – позиції об'єкта, результату, інструмента: *хто? ← пиляти → що? чим?, хто? ← різати → що? чим?, хто? ← рубати → що? чим?*, наприклад: (16) *Тиждень промаїнув як один день. З ранку до ночі Шевченко пиляв і стругав, збивав ящики, щось пакував або зашивав у рогожу* (З. Тулуб) – збивав ящики, де *ящики* є синкретичним різновидом семантичної ролі: об'єкт + результат; (17) *Чуже бачить під лісом, а свого не бачить під носом* (Номис), де нульовий агенс корелює з експліцитним об'єктом; (18) *Він бурмотів невиразні пояснення свого вчинку* (В. Підмогильний), де агенс способу мовлення корелює з об'єктом вчинку, а відіменниковий дієслівний транспозит *пояснення* спільно з аналітичною словом-морфемою *бурмотіти* відтворює стан агенса (пор. думки [10, с. 126–135; 11, с. 137–149]). У таких аргументних класах дієслівних лексем послідовно простежувана певна закономірність: лівобічна позиція – семантична роль агенса та правобічна позиція – семантична роль об'єкта є регулярно заповнюваними, правобічна ж позиція – семантична ж роль інструмента формально не виражена, що підтверджує увесь масив обстежуваного матеріалу. Створюється враження, що він є надлишковим. Така теза є не зовсім коректною, оскільки вона не враховує облігаторного характеру сем лексичних значень подібних дієслів [4, с. 279–315; пор. також: 9, с. 82–121]. Лексичні значення на зразок *пиляти* – ‘розрізати пилкою дерево, камінь і т. ін.’, *різати* – ‘чим-небудь, перев. гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого’; *рубати* – ‘1. Розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху’ містять сему ‘пилкою’ в ‘пиляти’, ‘чим-небудь, перев. гострим’ у ‘різати’, ‘чим-небудь гострим’ у ‘рубати’. Імплікованість інструмента в лексичному значенні таких і подібних лексем (*крохмалити* ‘намочувати білизну, тканину в розчині крохмалю’), *перчити* ‘сипати перець у страву, посипати, приправляти перцем’), *солити* ‘сипати сіль у яку-небудь чи на якусь їжу, в яке-небудь питво, приправляти сіллю для смаку’) мотивована необхідністю уникнення плеоназму: (19) *Одні дівчата витискають гострою машинкою листя та пелюсточки, другі вправляють дроти в те листя, треті фарбують, четверті крохмалять, завивають та розправляють* (Леся Українка); (20)

Він сідає .. за стіл, очікує сніданку і незабаром зі смаком **перчить** картопляну юшку (М. Стельмах); (21) Гутман наливає знову склянку холодного пива, **солить** його (П. Колесник); рос. (22) *Могла бы, конечно, не валять дурака, одолеть институты, выйти замуж, крахмалить занавески и воротнички, работать учительницей музыки...* (Д. Симонова); (23) *Он учил Кирилла крошит картошку в котелок, и затирал подболточку из муки с подсолнечным маслом, и перчить, и солить, и заправлять молодым луком* (К. Федин); серб. *Готово јело побиберити и посолити по укусу*. Реалізація інструмента спрямована на його актуалізацію: (24) *Старий, трохи згорблений дід, .. умочав сухар житнього хліба у воду, солив сіллю і смоктав його* (Панас Мирний); рос. (25) *Она мастерски перчила перцем не только супы, но любые блюда* (Д. Донцова). Подібно простежувано і в аргументних класах дієслів сприйняття і дієслів мовлення, хоча встановлення семантичної ролі інструмента в них є набагато складнішим. Для першого аргументного класу характерним є регулярне відбиття в лексикографічних тлумаченнях інструмента: ‘бачити’ – ‘сприймати очима, спостерігати’, ‘чути’ – ‘сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки’, для другого – така закономірність не фіксована: ‘бурмотіти/бурмотати’ – ‘говорити невиразно, неясно; бурчати’, ‘горлати’ – ‘голосно говорити, кричати або співати на все горло’, ‘кричати’ – ‘видавати крик; волати, галасувати, репетувати’, хоча в лексикографічній практиці в першому аргументному класі дієслів в ієрархічно вершинному значенні здебільшого відбито семантику на зразок ‘мати зір певної якості’ чи ‘мати слух певної якості’, пор.: (26) *А той оповідав: Чоловік, що Його звать Ісусом, грязиво зробив, і очі помазав мені, і до мене сказав: Піди в Силоам та й умийся. Я ж пішов та й умився, і став бачити* (Біблія. Пер. І. Огієнка) ↔ *бачити очима; (27) *Тимко, приглядаючись, ступив до незнайомого. – Джмелик?! Звідки ти? – Закрий двері, щоб домашні не чули* (Григорій Тютюнник) ↔ *не чули вухами; рос. (28) *Дают знать настоятельнице и через минуту потом объявляют, что нельзя ему видеть Нины* (П. Шаликов); (29) *Удивительно слышат от человека, занимающего выборную должность, такие слова* (із журн.); серб. *Никад нисам видео ништа слично; Он је осетио њено присуство; Марко је први пут чуо ову песму*.

У другого аргументного класу дієслів регулярною постає імпліцитність інструмента, що зумовлено кодифікованим сприйняттям таких лексем, що реалізують свій потенціал через іманентну властивість реалізувати семантику завдяки інструменту: (30) *Він бурмотів невиразні пояснення свого вчинку* (В. Підмогильний) ↔ *бурмотіти губами; (31)

Ми зовсім не лаялись, але, захопившись, виявляється, горлали так, що чути було в залі для глядачів (Ю. Смолич) ↔ *горлали горлом; (32) *Вороги металися в паніці серед соняшників., кричали, вили* (О. Довженко) ↔ *кричати криком. Якщо відмінність між аналізованими аргументними класами простежувано в лексикографічній практиці, то в узусній та суто мовленнєвій практиці більше наближує ці два аргументні класи дієслівних лексем, аніж розрізняє. Для лексем обох аргументних класів дієслів властивою є імплікація інструмента.

Теза про те, що в одного предикатного слова не може бути двох однакових семантичних ролей, є усталеною, в її розрізі працюють ті лінгвісти, хто прагне деталізувати певні семантичні ролі або ж надати їм викінченого статусу у внутрішньореченнєвій структурі. Інша річ, що у внутрішньореченнєвому просторі кожна семантична роль зазнає різноманітних модифікацій, що зумовлено її сполучувальними інтенціями й валентнозначеннєвим простором предиката, водночас і валентнозумовлена позиція, реалізована аргументом, допускає варіативність власного лексичного наповнення, що завжди є ситуативно мотивовано й відбиває реальний стан речей. Так, наприклад, предикат *різати*, рос. *резать*, серб. *сећи* допускає в семантичній ролі інструмента лексеми лексико-семантичної групи 'знаряддя праці': *різати* → *ножем, мечем, бивнем, осокою, списом, тросами, ножицями* – 998 фіксацій; рос. *резать* → *ножом, бритвой, пилой (бензопилой), штыком, скальпелем, ножницами, рубилами, лазером* – 1552 фіксації; серб. *сећи* → *ножем, мачем, кьовом, шашом, копьем, ужетом, макама* – 742 фіксації (розташування мотивоване їхньою репрезентативністю у відповідній фактологічній базі: Українському національному лінгвістичному корпусі української мови (<http://lcorp.ulif.org.ua/vll/>), Національному корпусі російської мови (<http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>), Корпусі сербської мови (пор. також: <http://www.srpskijezik.com/>), водночас до уваги не бралось переміщення інструмента у вторинну для нього лівобічну позицію й набуття ним семантичного ускладнення: *різати ножем* → *ніж ріже*).

Досліджувана тріада семантичних ролей «агенс ↔ об'єкт ↔ інструмент» показова тим, що два останні компоненти підпорядковані активній дії першого: (33) *Стіни хат із колод всередині тинькують, білять ванном чи білою глиною* (з наук.-попул. літ.); рос. (34) *Белить деревья раствором лучше поздней осенью, когда завершатся осенние дожди, или в начале весны, но можно делать это в любое время и не один раз* (із журн.). До дієслів, що передбачають регулярну аналізовану тріаду аргументів, належать лексико-семантичні групи дієслів, що позначають:

1) покриття одного об'єкта іншим – ядерне дієслово *покрити* (агенсно-об'єктно-інструментальна семантика відношень): *асфальтувати / заасфальтувати, білити / побілити, вимастити / вимащувати, вимостити / вимощувати, забілити / забілювати, закапати / закапувати, закрapati / закрупувати, залити / заливати, крити / покрити, накрити / накривати, дрібнити / подрібнити, закрити / закривати, натерти / натирати, оприскувати / оприскати, обліпити / обліплювати, обрости / обростати, обклеїти / обклеювати, розпушити / розпушувати, перекрити / перекривати, розмальовувати / розмалювати, замастити / замащувати, татуювати / витатуювати, вкрити / вкривати, укривати / укрити, штрихувати / заштрихувати та ін.; 2) цілісне покриття об'єкта – ядерне дієслово *обгорнути*: *бинтувати / забинтувати, загортати / загорнути, кутати / закутати, обвивати / обвити, об'язувати / об'язати, обмотувати / обмотати, обплітати / обплести, пеленати / запеленати, пеленати / спеленати, перевивати / перевити, перев'язувати / перев'язати, укутувати / укутати тощо; 3) вилучення об'єкта певним знаряддям – ядерне дієслово *різати*: *корчувати / викорчувати, косити / скосити, мести / підмести, мити / вимити, витирати / витерти і т. ін.; 4) нанесення удару – ядерні дієслова *бити, ударяти*: *колоти / поколоти, стукати / стукнути і под.; 3) зміну об'єкта певним засобом – ядерне дієслово *чистити*: *зализувати / зализати, замивати / замити, обварювати / обварити, ополоскувати / ополоснути, промітати / промести, проплювати / прополоти, просіювати / просіяти, розчищати / розчистити, умивати / умити, цідити / процідити (зціджувати / зцідити; проціджувати / процідити), чистити / начистити (дочищувати / дочистити, начищувати / начистити) та ін.; 6) перетворення об'єкта певним знаряддям – ядерне дієслово *копати*: *копати / перекопати, обкопувати / обкопати, перекопувати / перекопати, рити / перерити, підкопувати / підкопати, розгрібати / розгребти, розривати / розрити, розкопувати / розкопати і т. ін.; 7) оброблення об'єкта певним знаряддям – ядерне дієслово *обробляти*: *боронувати / заборонувати, волочити / заволочити, гріти / зігріти, запресовувати / запресувати, нагрівати / нагріти, дезифінкувати / продезифінкувати, начісувати / начесати, обточувати / обточити, опилювати / опилити, пресувати / спресувати, проорювати / проорати, пропарювати / пропарити, розволочувати / розволочити, розорювати / розорати, смажити / просмажити, фасувати / розфасувати, розфасовувати і под.; 8) пошкодження предмета певним знаряддям – ядерне дієслово *зіпсувати*: *виколувати / виколоти, витоптувати / витоптати, зіпсовувати / зіпсувати, з'їдати / з'їсти,********

ламати / зламати, доламувати / доламати, обламувати / обламати, підрубувати / підрубати, прогризати / прогризти, продавлювати / продавити, проколювати / проколоти, проламувати / проламати, протирати / протерти, проточувати / проточити, доточувати / доточити, роздавлювати / роздавити, розтоптувати / розтоптати, дотоптувати / дотоптати, скопувати / скопати та ін. Аналізовані групи акціональних дієслів з агенсом утворюють ядро тривалентних дієслів, сюди ж слід віднести дієслівні лексеми на позначення: 1) пошкодження тіла (ядерне дієслово *пошкоджувати / пошкодити*); 2) насичування об'єкта (ядерне дієслово *насичувати / наситити*); 3) руйнування об'єкта (ядерне дієслово *руйнувати / зруйнувати*); 4) створення об'єкта (ядерне дієслово *створювати / створити*); 5) приготування їжі (ядерне дієслово *приготувати / приготувити*); 6) графічне передання інформації (ядерне дієслово *писати / написати*); 7) повернення об'єкта в попередній стан (ядерне дієслово *відновлювати / відновити*); 8) сприйняття об'єкта (ядерне дієслово *сприймати / сприйняти*); 9) перевірку об'єкта (ядерне дієслово *перевіряти / перевірити*); 10) визначення якісного чи кількісного рівня об'єкта (ядерна дієслівна лексема *визначати / визначити*); 11) називання об'єкта (ядерне дієслово *називати / назвати*); 12) окреслення предмета, вирізнення його серед інших (ядерна дієслівна лексема *позначати / позначити*, наприклад: *позначити коробку олівцем* тощо); 13) мовленнєве повідомлення (ядерне дієслово *повідомляти / повідомити*); 14) мовленнєве спілкування (ядерна дієслівна лексема *розмовляти*); 15) спрямоване передавання предмета (ядерне дієслово *давати / дави*). Решта дієслів, яким властива тріада «агенс ↔ об'єкт ↔ інструмент», становлять периферію тривалентних дієслів, численність яких в українській, сербській та російській мовах досить значна. Відповідні групи виділено в сербській та російській мовах, кількісна ємність яких постає відносно адекватною в кожній із цих мов. Особливість простежувана в конструктивному вияві агенса, об'єкта й інструмента та закономірностях варіації реченнєвих утворень, їхніх модифікацій і трансформацій. Дещо обмеженим є трансформаційний потенціал у сербській мовах, що, очевидно, мотивується наповненням Корпусу сербської мови.

У сучасних науково-теоретичних пошуках актуальною є відмова від тлумачення семантичних ролей як примітивів (базові складники мовних висловлень, що виражають елементарні смисли [1, с. 226] далі нерозчленовувана сутність, усвідомлювана на мисленнєвому рівні), а послідовна кваліфікація аргумента через призму двох бінарних ознак: аргумент є причиною події ($A_{\pm c(ause)}$), аргумент є ментальною сутністю

($A_{\pm m(ent)}$). У такому разі семантична роль агенса має такі ознаки: 1) причина події ($Ag_{+c(ause)}$); 2) ментальна сутність ($Ag_{+m(ent)}$); 3) ефектор ($Ag_{+c(ause)}$); аргумент – інструмент ($Ag_{-m(ent)}$), пор.: **Хлопчик** [(Ag_{+c}) , (Ag_{+m})] *відчинив двері, розбив вазу, розбудив сестричку* і **Подув вітру** [(Ag_{+c}) , (Ag_{-m})] *відчинив двері, розбив вазу, розбудив сестричку*. З оперттям на опрацьовані теорії [22, с. 1–48] Д. Дауті [17, с. 547–619] встановлює властивості проторолі агенса, істотними з-поміж яких є: 1) волітвнве втягування в подію чи стан; 2) свідома участь і/або сприйняття події; 3) ініціоє подію або зміну стану іншого учасника події; 4) рух щодо точки простору дії або іншого учасника події; 5) існує незалежно від дії і/або події, окресленої, пор.: (35) **Я** йду на битву з нечистою руйнівною (А. Яна); (36) **Я** переможу в цій битві двох начал, бо правда на моєму боці (А. Ясен); (37) *Гаї шумлять – Я слухаю. Хмарки біжать – Милуюся* (П. Тичина); (38) **Микола** повільно підходить до матері (П. Колісник); (39) **Учень** дивиться, як листя опадає з дерев (із журн.). ($A_{\pm c(ause)}$) охоплює у своїх варіантах каузацію: а) деонтичну: (40) – *Чого ходиш чорна! – гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала її голову і влітала в коси нові кісники* (М. Коцюбинський); рос. (41) **Василиса Егоровна** *принудила* его во всем признаться (О. Пушкін); б) превентивну: (42) *Знову подалися [коноводи] в Диблі, але й цього разу нещасливо: перешкодили стукачі, бо всю ніч ходили по вулицях, не даючи підступитися ні до одного двору* (Б. Грінченко); рос. (43) **Мужики** *препятствовали* нововведенію, но дело пошло, и в первый же год за луга было выручено почти вдвое (Л. Толстой); в) прохібітивну: (44) **Війт** *уважав* себе за приятеля панотцевого дому, для того з приходом Славка *заборонював* курити, аби панича не душило (Л. Мартович); рос. (45) **Врачи** *запретили* больному курить; г) асистивної: (46) *У зносинах Ханенка з королем йому дуже допомагав* кошовий **отаман** Війська Запорозького Грицько Пелех (А. Кашченко); рос. (47) – *Если у нас будет ребенок, я выпишу маму. Она поможет* (Д. Гранин); г) уміння: (48) *На широкому майдані Єремія сам вчив* своє нове військо, показував, як битись на шаблях та на списах, гарцювати на конях (І. Нечуй-Левицький); рос. (49) **Коробкин** *учил* приютских сирот сапожному делу (Н. Ляшко). Агенс витворює дію і/або контролює її, що мотивує під час аналізу обов'язкове врахування його інгерентних властивостей, що мотивовано не лише позамовним референтом, відношеннями з предикатом, а й від інтерпретації мовця [12, с. 159]. Так, у реченнях (50) *Кілька років зберігала Яресьчиха в скрині на самому дні синове срібло* (О. Гончар); рос. (51) *Растались мы, но твой*

портрет Я на груди моеї храню. (М. Лермонтов); (52) *Сумно було Василькові* (А. Яна); рос. (53) *Мне грустно и легко; печаль моя светла; Печаль моя полна тобою* (О. Пушкін) вияв суб'єкта є різним: у (50), (51) – агенс-посесор, а в (52), (53) – експерієнцер, який не контролює стан речей і не витворює дію, а лише перебуває в ньому, відчуваючи що-небудь: морально, духовно, фізично [17, с. 162]. Експерієнцер може наблизитися до агенса, але не бути ним, у силу того, що витворювані дія чи стан речей не залежать і не підпорядковані йому: (54) *Публіка по щирості захопилась і гучно реготала, відповідаючи щоразу щедрими оплесками* (М. Івченко); рос. (55) – *Да ты прямо лекции публичные можешь читать об этом, Петя! – вдруг восхитилась братом Ньюра* (С. Сергеев-Ценский). До п'яти основних ознак прилягає ще одна: наявність наміру ↔ відсутність наміру реалізовувати дію чи контролювати її перебіг.

Для ґрунтового диференціювання агенса, його різновидів та послідовного його відрізнєння від інших семантичних ролей істотним є послідовне опертя на варіанти об'єкта (результатив чи креатив, елімінатив, делібератив і т. ін.), оскільки семантична взаємодія того чи того різновиду агенса з певним зразком об'єкта є відмінною. Не менш важливим виступає також врахування агенса, його варіативного вияву із різновидом інструмента (предметним, речовинним, абстрактним), його інгерентними інтенціями, закономірностями інкорпорування в дієслово-предикат. До цього дотичне опрацювання типології ситуацій, їхніх прототипів із послідовним ґрунтуванням на диференціювання усього загалу ситуацій на позначення реального світу, віртуального світу (або штучного світу) та внутрішнього світу, де реалізація агенса в кожному з них є принципово різною. Не менш показовим виступає і співвідношення з варіантами об'єкта, інструмента. Для віртуального та внутрішнього світу агенса, а відповідно й об'єктів та інструмент можуть діагностуватися лише з опертям на ситуативні моделі реального світу.

Перспективним є опрацювання основних різновидів агенсів з урахуванням їхніх прототипів і валентних класів дієслів-предикатів, визначення основних/неосновних моделей семантичного співвідношення варіантів агенса з різновидами об'єкта, інструмента, встановлення спільних варіантів кожного з елементів тріади «агенс ↔ об'єкт ↔ інструмент» у кожній із досліджуваних мов.

Література

1. Вежбицка А. Семантические примитивы / А. Вежбицка // Семиотика. – М. : Радуга, 1983. – С. 225–252.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови :

[монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.

3. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 191 с.

4. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфоло́гія. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

5. Загнітко А. П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 5. – С. 3–13.

6. Загнітко А. П. Сучасні закономірності грамати́зації : структурно-ступеневі та функційно-ярусні реалізації / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 6. – С. 3–12.

7. Загнітко А. П. Сучасні закономірності грамати́зації : структурно-ступеневі та функційно-ярусні реалізації / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 6. – С. 3–12.

8. Загнітко А. Теорія речення : рівнево-категорійний вимір / А. П. Загнітко // Грамати́чні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т : наук. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 21–28.

9. Костусяк Н. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. – 450 с.

10. Межов О. Семантичні класи агентивних дієслів у грамати́чній системі української мови / О. Межов // Типоло́гія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 3. – С. 126–136.

11. Мельник І. Відіменникова дієслівна морфологічна транспози́ція в грамати́чній структурі української мови / І. Мельник // Типоло́гія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 3. – С. 137–149.

12. Мустайоки А. Теорія функціонального синтаксиса : от семантических структур к языковому средству : [монографія] / А. Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.

13. Филлмор Ч. Дело о падеже [пер. с англ. Е.Н. Саввиной] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10 : Лингвистическая семантика / [общ. ред. В. А. Звегинцева]. – М. : Прогресс, 1981. – С. 369–495.

14. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь [пер. с англ. Б. Ю. Городецкого] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10 : Лингвистическая семантика / [общ. ред. В. А. Звегинцева]. – М. : Прогресс, 1981. – С. 496–530.

15. Chomsky N. Lectures in Government and Binding : [monograph] / N. Chomsky // Studies in generative grammar 9. – Dordrecht : Foris, 1981. – 265 p.

16. Chomsky N. Knowledge of language : Ist Nature, Origin, and Use : [Monograph] / Noam Chomsky. – New York : Praeger, 1986. – 351 p.

17. Dowty D. Thematic Proto and Argument Selection / D. Dowty // Language. – 1991. – Vol. 67. – № 3. – Pp. 547–619 (<http://linguistics.berkeley.edu/~syntax-circle/syntax-group/dowty91.pdf>).

18. Jackendoff R. Semantic and Cognition : [Monograph] / R. Jackendoff. – Cambridge, MA : MIT Press, 1983. – 283 p.

19. Jackendoff R. Consciousness and the Computational Mind : [Monograph] / R. Jackendoff. – Cambridge, MA : MIT Press, 1987. – 356 p.

© А. П. Загнітко, Н. Г. Загнітко, 2015. –96-

20. Jackendoff R. Semantic Structures : [Monograph] / R. Jackendoff. – Cambridge, MA : MIT Press, 1990. – 322 p.

21. Perlmutter D. Impersonal Passives and Some Pelational Law'sThe l-advancement exclusiveness lav : [Monograph] / D. Perlmutter, P. Postal // Perlmutter D., Carol G. Rosen (eds.). Studies in Relational Grammar 2. – 1984. – Chicago : University of Chicago Press. – Pp. 126–170.

22. Reinhart T. The Lexicon-Syntax Parameter : reflexivization and other arity operations / T. Reinhart, T. Siloni // Linguistic Inquiry. – 2005. – Vol. 36. – № 3. – Pp. 1–48.

23. Stowell T. Origins of Phrase Structure : [Doctoral Dissertation] / T. A. Stowell. – Cambridge : Massachusetts Institute of Technology, 1981. – 195 p.

Стаття надійшла до редакції 08.09.2015 р.